

Halina Karaś
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

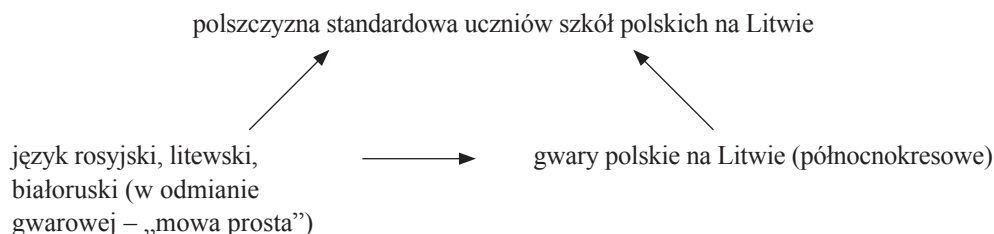
KRESOWE CECHY FONETYCZNE W POLSZCZYŹNIE STANDARDOWEJ UCZNIÓW POLSKICH SZKÓŁ ŚREDNICH NA LITWIE

Standardowa polszczyzna mówiona młodzieży polskiej na Litwie rzadko była przedmiotem badań¹, częściej zajmowano się natomiast językiem pisanim². W sytuacji wielojęzyczności i dwu- czy często raczej trójlektalności (gwara kresowa, regionalna polszczyzna północnokresowa, polszczyzna ogólna) występują różnorodne procesy interferencyjne na wszystkich poziomach języka, zwłaszcza ze względu na powtarzalność tych zjawisk najbardziej widoczne w wymowie. Celowe zatem wydaje się zbadanie wpływu odmiany dialektalnej (kresowej), często wspomaganej interferencją innych współlistniejących na tym terenie języków (litewskiego, rosyjskiego, białoruskiego) na mówioną polszczyznę standardową. Gwarowe nawyki artykulacyjne są bowiem najtrudniejsze do usunięcia. Kodem prymarnym młodzieży polskiej jest na ogół odmiana gwarowa (rzadziej regionalna), na którą ciągle oddziałują inne języki. Odmiana ogólna jest dla nich językiem sekundarnym (wtórnym), którą najczęściej opanowują dopiero w szkole. Kolejność opanowywania obu odmian polszczyzny oraz ograniczony zakres używania odmiany standardowej powoduje, że gwara silnie wpływa na kształt polszczyzny ogólnej stosowanej przez młodzież.

Sytuacja jest o tyle skomplikowana, że wymienione wyżej języki oddziałują cały czas czynnie również na północnokresowe odmiany polszczyzny. Nie zawsze zatem wiadomo, które właściwości językowe są bezpośrednio wynikiem wpływu tych języków (a więc wynikiem czynnej wielojęzyczności), a które rezultatem przenoszenia do polszczyzny standardowej cech gwarowych. Wydaje się, że częściej przejmowanie obcych elementów językowych (zwłaszcza leksykalnych i struktur składniowych) dokonuje się głównie za pośrednictwem gwary. Można to ująć następująco:

¹ Wypowiedzi mówione uczniów uwzględniła Irena Masojć (2001) oraz Henryka Sokołowska (2004), Helena Gasperska (1995) i Teresa Michajłowicz (1993).

² Por. dane zawarte w artykule Haliny Karaś (1999). Zajmowano się jednak nie tyle językiem pisanim uczniów, co przede wszystkim językiem prasy wileńskiej (por. Mędelska 1993; 2001) i wydawnictw ciągłych, na przykład podręczników szkolnych (por. Marszałek 2006).

Można również zaryzykować stwierdzenie, że interferencja języków obcych przyczynia się do zachowania wielu cech gwarowych (wynikających z polilingwizmu) w polszczyźnie ogólnej respondentów.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie gwarowych cech fonetycznych (północnokresowych) w polszczyźnie ogólnej uczniów polskojęzycznych szkół średnich na Litwie na podstawie badań przeprowadzonych w latach 1998–2000³ w szkołach polskich istniejących w tych rejonach, w których ludność polska stanowi znaczny odsetek, tzn. w rejonach: wileńskim, solecznickim, trockim, święciańskim. W badaniach zastosowano – jako podstawową – metodę ankietową oraz – jako metody pomocnicze – analizę nagranych tekstów mówionych i analizę języka dłuższych prac pisemnych. Badania te miały szerszy zakres, ich celem było bowiem sprawdzenie stopnia świadomości i sprawności w zakresie języka ogólnopolskiego uczniów polskich szkół średnich na Litwie. Badano odmianę standardową polszczyzny, używaną w sytuacjach oficjalnych (na przykład w szkole), a nie odmianę gwarową, która z językowego i kulturowego punktu widzenia również stanowi niezwykle interesujący przedmiot badań. Łącznie metodą ankietową przebadano 1800 uczniów z 27 szkół. Analizę tekstów nagranych potraktowano natomiast jako metodę uzupełniającą, konieczną do opisu cech wymowy badanych uczniów.

Podstawą materiałową artykułu są nagrania języka mówionego używanego w sytuacjach oficjalnych; w tym nagrania lekcji oraz samodzielnych wypowiedzi 68 uczniów z klas 9–12 w sytuacji pozalekcyjnej. Starano się jednak zawsze stworzyć taką sytuację, która wymagała zastosowania odmiany ogólnopolskiej. Sprzyjała temu między innymi osoba eksploratora – pracownika szkoły wyższej posługującego się polszczyzną ogólną w rozmowie z uczniami. W niniejszym artykule uwzględniono tylko część zebranych tekstów, a mianowicie nagrania języka uczniów ze szkół wiejskich i małomiasteczkowych – w rejonie wileńskim (Czarny Bór, Niemenczyn, Rudomina, Rukojnie, Ławaryszki, Mickuny), solecznickim (Butrymańce, Ejszyszki, Dziewieniszki, Turgiele), święciańskim (Podbrodzie) i trockim (Połuknia, Landwarów). Nagrania potwierdzają istnienie wielu regionalnych i gwarowych cech północnokresowych w ich polszczyźnie standardowej. Sprawność językowa badanych uczniów jest różna, zależna zarówno od pochodzenia społecznego (w tym w dużej mierze od opanowania polszczyzny ogólnej przez rodziców), indywidualnych zdolności, częstości kontaktów z językiem ogólnym, jak i od rodzaju szkoły średniej.

³ Wstępne wyniki tych badań zostały przedstawione w monografii Kingi Geben (2003) oraz w artykułach Haliny Karaś (1999; 2002b).

Różnice między gwarowym (północnokresowym) systemem fonetycznym i systemem polszczyzny ogólnej są znaczne i na tyle wyraziste, że najłatwiej i najczęściej postrzegane, w dużym stopniu decydują o swoistości polszczyzny na Kresach. Uczniowie są na ogół świadomi różnic fonetycznych między odmianą ogólną i gwarową polszczyzny, choć nie zawsze wiedzą, na czym one rzeczywiście polegają. Na pytanie ankiety: *Czego dotyczą różnice między polszczyzną używaną w Polsce i na Litwie?* 650 osób (53,1% uczniów, którzy odpowiedzieli na to pytanie) stwierdziło, że: „wymowy i akcentu”, a 150 respondentów (12,3%) – „wymowy i poprawności”. Zatem różnice fonetyczne między polszczyzną ogólną i północnokresową dostrzegło aż 800 uczniów, czyli 65,4% respondentów odpowiadających na zadane pytanie. Odmienności w warstwie fonetycznej część uczniów wiąże z wpływem języka rosyjskiego (150, tj. 12,3% ankietowanych), nieco rzadziej – łącznie rosyjskiego oraz litewskiego (48, tj. 3,9%) i najrzadziej – białoruskiego (10, tj. 0,8% respondentów).

Uczniowie starają się unikać w sytuacjach oficjalnego kontaktu, w tym wypadku na lekcjach języka polskiego, dialektalnych właściwości wymawianiowych. Często jednak, zwłaszcza w toku dłuższej wypowiedzi, pojawiają się – mimo na ogół ogólnopolskiej realizacji fonetycznej – odstępstwa od normy, tj. przechodzenie na gwarowy sposób artykulacji. Wynikiem tego jest obserwowana u wielu badanych wymowa niekonsekwentna nawet tych samych wyrazów. Unikanie wymowy gwarowej może też prowadzić do hiperpoprawności.

Najtrudniejsze do opanowania przez dzieci i młodzież wychowaną w kresowym środowisku gwarowym są cechy suprasegmentalne: ogólnopolski rytm i intonacja. Nie da się bowiem całkowicie wyeliminować specyficznej kresowej intonacji zdaniowej, wydłużania sylab akcentowanych i skracania nieakcentowanych. Właściwości te wynikają z substratu rusko-litewskiego polszczyzny północnokresowej i są jedną z głównych różnic między tą odmianą polszczyzny a odmianą ogólnopolską.

Nasilenie poszczególnych gwarowych cech fonetycznych w krótkich wypowiedziach mówionych 68 uczniów jest zróżnicowane. W języku poszczególnych respondentów zaobserwować można określony typ wymowy dotyczący poszczególnych zjawisk: od realizacji zgodnej z ogólnopolską normą ortofoniczną poprzez wymowę bliską ogólnej z nieznacznymi odchyleniami czy wymowę niekonsekwentną – mieszaną, w części ogólnopolską, w części dialektalną, po realizację typowo gwarową niektórych głosek czy połączeń głoskowych.

Najczęściej gwarowy typ wymowy dotyczył realizacji samogłoski nieakcentowanej *e*, samogłoski *o* i spółgłoski *l*. W języku wszystkich uczniów odnotowano też przedniojęzykowo-zębowe *l*. Większość respondentów charakteryzowała również kresowa wymowa dźwięcznego *w* po spółgłoskach bezdźwięcznych, dźwięcznego *h*, samogłoski nieakcentowanej *o* (redukcja *o>u*), niepełna miękkość spółgłosek środkowojęzykowych, wymowa grup ze spółgłoską *z* oraz ze spółgłoską *n* przed *k*, *c* (wtórne palatalizacje) czy *ń* przed *c*, *cz*, *s* (wtórne stwardnienia). Zróżnicowana jest natomiast wymowa samogłosek nosowych. Mniejszy zakres miały w języku uczniów takie zjawiska, jak gwarowa wymowa połączeń *-chy-*, *-che-*, *-ij-*, *-yj-* czy grup *-trz-*, *-dź-*, *-strz-*. Realizacja ogólnopolska lub zasadniczo ogólnopolska z rzadkimi odstępstwami na rzecz wymowy gwarowej dotyczyła natomiast w języku

uczniów przede wszystkim akcentu oraz zakresu występowania *o* – *u* (w zapisie *ó* – kontynuantu *o* długiego).

Wokalizm

Do cech wokalicznych, których najtrudniej się uczniom wyzbyć, należy gwarowa realizacja samogłosek nieakcentowanych i labializowane *ó*.

Przykłady redukcji samogłosek nieakcentowanych, zwłaszcza *e* > *i/y*, wystąpiły w języku wszystkich respondentów i są licznie poświadczone w nagranych tekstach. Wiąże się ona z określonymi kategoriami gramatycznymi. Widoczna jest:

1) w pozycji poakcentowej:

a) w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników męskich i żeńskich miękkotematowych, na przykład *učenícy, labendži, ruży, stopni* = stopnie;

b) w 3 osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego, np. *lam'i se, požatuji, pracuji, fstaji, slyni*; w liczebniku nieokreślonym *v'el'i*;

c) w mianowniku i bierniku liczby mnogiej zaimków przymiotnych niemęskosobowych, na przykład *tak'i plany*;

2) w pozycji przedakcentowej:

a) w partykule i przedrostku *nie*, na przykład *ni bardzo, nidavno, nicalyx, ničystej, nilatvo, z nilucko* = *nie*ludzka, *niv'elk'e, nidosmažone, nipsyjemności, nibesp'ečny, níkturym, nístety, nitopeš*;

b) w różnych wyrazach, na przykład *kol'ižanek, vysolo, l'ikažem, jišeňq, s'idemnašće, kol'ižeňstvo, vyjixal'is'my, tyatralnej, v'ičyste, ne v'idz'alám, tyl'ev'izji, pryzydent, pojixala, jižel'i, pol'igala, m'iškal'i, z Nimcam'i, l'ihuxem, vyjixafšy, jizora, yl'ektryčnos'c'i, naučycilam'i, M'idnik'i, m'idnick'i, l'ižaly, Al'iksander, jajičnice, pl'icam'i, m'ijscovošć; dz'iv'ontej, v'ičorem, s'idemdz'es'ontym*.

Niekiedy trudno określić, czy są to przykłady redukcji nieakcentowanego *e*, czy może mamy do czynienia z kontynuantami *é* pochylonego realizowanego jako *i/y*. Można je bowiem – podobnie jak we współczesnych gwarach kresowych⁴ – interpretować dwojako, na przykład w grupie *ir, yr*, na przykład *čyrvony, čyrmastym*, czy w rdzeniach niektórych wyrazów wyżej cytowanych typu: *dz'ifčyna, šp'ivamy, pov'im*. Niektóre przykłady realizacji *e* jako *i/y* przed spółgłoską sonorą, na przykład *jedynasta, jidynastej, šidymnastu, kompl'imenty* mają także dwa możliwe wyjaśnienia: jako przejaw redukcji nieakcentowanej samogłoski *e* lub jako rezultat wpływu spółgłoski nosowej na barwę występującej przed nią samogłoski.

Nieco rzadziej zaobserwować można redukcję *o* > *u*, czyli tzw. ukanie: *rusyjsk'ego, du ix druk* = do ich dróg, *p'usenkaży, šlušinke, p'usenkarko, kul'oňax, upov'adałam, šuferem* = szoferem, *guroňce, cukolv'ek, kul'ižanka, kul'orystyčne, kul'ižankam'i, guronco, pujixal'is'my, xudz'il'i* = chodzili; *du m'asta, ubuv'joŭskovo* = obowiązkowo, *pukazał, kul'ana, puvrotna, roskrujona, buisko, pulsk'ego, kul'e-dzy, upcovałem* = obcowałem, *kuncertuf, Rusjaňe, du innej, pukonaňi, duxodzonce,*

⁴ Zob. Dwilewicz 1997: 36, z gwary Łopatowszczyzny Zdaniukiewicz 1972; Turska 1930 za: 1983: 17–18; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 39.

mursk'ego = morskiego, *pużómek*, *pul'anka*, *koguś*, *kul'orove*, *kumpl'eksuf* = kompleksów. Zapewne przejawem hiperpoprawności jest forma *ob'ikacja* = ubikacja, powstała na tle unikania redukcji *o > u*.

Podkreślić należy fakt, że prawie u wszystkich informatorów występuje zjawisko redukcji samogłosek nieakcentowanych, ale różni się stopniem nasilenia tej cechy.

Interferencja gwary oraz używanych na co dzień innych języków (litewskiego i rosyjskiego) przejawia się także w sposobie artykulacji samogłoski *o*. Na ogół jest ona wymawiana albo jako labializowane *o*, na przykład *P^uolakuf*, *^uokno*, *^uopov'im*, *x^uodzi*, *p^uov'edz'ec'*, *^uob^uozu*, *rozryfk^uove*, *k^uol'ońe*, *sv^uobodne*, albo jako również silnie labializowane *o*, ale zamknięte artykułowane z dużym napięciem warg (w zapisie oznaczane przez *ô*), podobne zarówno do litewskiego dyftongicznego *^uo*, jak i do rosyjskiego *o*, na przykład *Pôlsk'i*, *Zaxôdu*, *pôv'edz'ec'*, *opôv'em*, *pumôcy*, *strôny*, *Bôluś*, *Krakôva*, *xôdz'ic'*, *Stvôša*, *môžna*, *kôñi*, *škôda*, *vysôko*, *ježôro*, *mônet*, *sôl'i*, *zavôdy*, *tygôdñe*, *samoxôdz'e*, *k'erôfca*, *kôsc'ul*. Oba typy wymowy mają swoje źródło w fonetyce gwar północnokresowych⁵. Należy jednak podkreślić, że labializacja jest także cechą rdzennych gwar polskich.

Stosunkowo rzadkie są natomiast ślady tzw. akania, czyli jednego z najbardziej charakterystycznych dla polszczyzny północnokresowej zjawisk fonetycznych, polegającego na identyfikowaniu nieakcentowanego *e o* (i odnoszonego *ę* w wygłosie) z *a*. Zachodzi ono przede wszystkim w wygłosie w kilku pozycjach morfologicznych (tzw. akanie zmorfologizowane):

1) w bierniku liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich samogłoskowych i ich określeń przymiotnikowych, na przykład *na dyskoteka*, *sp'evać smutna p'osenka*, *f kożykufka*, *f p'ilka nożna*, *f śatkufka*, *ja svoja kol'ižanka znam*, *pšerva mamy tylko p'eńc minut*, *zm'eńc'e mñe ta szkoła*, *dała m'i taka karta*, *tšymał Danuśa*;

2) w 1 osobie czasu teraźniejszego czasowników, na przykład *pujda*, *ñe lub'a*,

3) w przyimku *okoła*.

Tylko sporadyczne zarejestrowano przykłady akania niezmorfologizowanego w śródgłosie: *zadjaka*.

Akanie jest bardzo wyrazistą cechą gwarową, toteż w sytuacjach oficjalnego kontaktu językowego pojawia się rzadko⁶. O unikaniu form akających świadczy między innymi fakt, że nie pojawiło się ono w innych kategoriach morfologicznych, zwłaszcza w mianowniku i bierniku rzeczowników nijakich na *-e*, *-o*, czyli tam, gdzie w gwarach północnokresowych występuje najczęściej. W gwarach północnokresowych akanie występuje w kilkunastu kategoriach, w języku badanych uczniów natomiast w trzech, przy czym odnotować tu należy małą liczbę form akających we wszystkich wymienionych pozycjach. Mamy zatem do czynienia tylko z refleksem danego zjawiska.

⁵ Taką labializowaną zamkniętą wymowę *o*, zbliżoną do litewskiego dyftongicznego *o* i podobnego dźwięku rosyjskiego odnotowano na całym obszarze dawnych Kresów północno-wschodnich por. Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 38–39, Grek-Pabisowa 2002: 29–31.

⁶ Potwierdzają to obserwacje wielu badaczy i autorów dawnych poradników językowych – por. Dwilewicz 1997: 19; Karłowicz 1882/1984: 49; Łętowski 1915: 15; Sawaniewska-Mochowa 1984: 49–50.

Z kwestią akania wiąże się też zjawisko wymowy hiperpoprawnej *o* zamiast etymologicznie uzasadnionego *a*, np. *možno, k'il'ko, orenda* (= można, kilka, arenda, tj. dzierżawa). Hiperyzmy (choć *kilko* można interpretować też jako archaizm) te są powszechnie znane na Kresach północnych (por. Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 21; Grek-Pabisowa 2002: 71–72; Karaś 2002a: 135).

Niewielki procentowo udział w wypowiedziach uczniowskich ma też inne typowe dla polszczyzny północnokresowej zjawisko fonetyczne – zmiany w dystrybucji kontynuantów *o* jasnego i *o* pochylonego. Dominują tu formy zgodne z normą ogólnopolską. Mieszanie zakresu *o* ó zaobserwowano jedynie w kilkunastu przykładach. Dialektalne z pochodzenia formy z samogłoską *o* zamiast *ó* to na przykład *sostr, sol ta, z ružnyx škol, rov'ešnicy, do vrot, stol*. Nieco rzadziej pojawiają się formy z osobliwym *ó*, np. *mlušy, lut* = lot, *cus', vujska*. Wszystkie wymienione formy są powszechne w gwarach polskich na Litwie. Wydaje się, że w języku uczniów omawiane zjawisko fonetyczne ma już charakter zleksykalizowany.

Różna jest wymowa samogłosek nosowych, często nawet w tym samym idiolekcie. W większości mamy do czynienia z wymową zgodną z normą ogólnopolską, choć widoczne są też i odstępstwa od niej. W wygłosie *ę* – tak jak i w polszczyźnie ogólnej – często ulega odnosowieniu (sporadycznie to odnosowione *ę* przechodzi w wyniku akania w *a*) lub w 1 osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego niektórych czasowników ulega dekompozycji (np. *xcem, lub'em, žucem*). Samogłoska tylna *a* natomiast w wygłosie wymawiana jest najczęściej zgodnie z normą ogólnopolską (tj. z zaznaczoną nosowością), rzadziej ulega odnosowieniu (*oñi pracujo, vruco, s pšyjaćulko, pšet povodz'o, ze mno, gdy še b'oro, kažo, zvracajo, sxodzo, ñe palo, začynajo, spelño še, potšebujo, z dz'eščyno jedno, z mamó i jej brata s'ostro, podarujó, pšyjado, pšyježdžajo, s'p'evajó, i tančo, płaco*) lub – sporadycznie – rozkładowi (na przykład z *rodžinom, l'istoryčnom pšešłość, całom droge*). W śródgłosie wymowa nosówek jest na ogół zgodna z normą ogólnopolską, choć zaobserwować można również wymowę rozłożoną przed spółgłoskami szczelinowymi (na przykład *uv'ežzon, c'enško, menščyzna, ñe zdonžylam, zvyčenžyla, jenzyk*) i sporadycznie denazalizację (*ćogle, bedže*). Okazjonalnie pojawia się również hiperpoprawna doliterowa wymowa *a* *ę* przed *ł*, por. *minęło*. Sporadycznie obserwować można też wtórną nosowość ograniczoną do niektórych leksemów, na przykład w wyrazie *jajenčnice*. Wyraz w takiej postaci funkcjonuje powszechnie na Litwie.

Podkreślić też należy zachowanie nieściągniętych grup *-ij-, -yj-*, charakterystycznych w przeszłości dla polszczyzny ogólnej, używanych fakultatywnie z formami ściągniętymi do dziś w gwarach północnokresowych (Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 26; Karaś 2002a: 151–152), stąd też obecność takich form w mowie młodzieży, na przykład *specjalność, do Francyi, akcyi, h'istoryi, vakacyi, do policyi, studijować*. Niekiedy mamy do czynienia z dźwiękiem zredukowanym (tu zapisanym jako *ѣ*), a nie z pełną samogłoską, por. *kompozycѣja, na pensѣji*. W podtrzymaniu wymowy nieściągniętych grup *-ij-, -yj-* pewną rolę odgrywają także języki litewski i rosyjski, w których są one typowe (por. litewskie *istorija, policija, pensija, kompozicija*, rosyjskie *история, пенсия, композиция*).

Odnotować też trzeba przykłady zakłóceń w zakresie występowania *'a, 'e*, na przykład *-e-* zamiast *a*: *tutej, dz'is'ej, Jesnogursk'ej, a* zamiast *e*: *pšyjaxal'i, v'i-*

dzał'is'my, ujzał'is'my. Każda z wymienionych form reprezentuje inne zjawisko. W przykładzie *Jesnogursk'ej* znalazła odzwierciedlenie północnopolska cecha fonetyczna, tj. przejście nagłosowego *ja-* w *je-*. Zasięg północnopolski, w szczególności północnomazowiecki, ma też forma czasownika *pšyjaxal'i*. Z kolei formy przysłówków *tutej, dz'is'ej*, w których wygłosowe *-aj* przechodzi w *-ej*, to dialektyzmy o bardzo szerokim zasięgu, formy prawie ogólnodialektalne, typowe dla różnych gwar Polski etnicznej. Formy czasownikowe *v'idzał'is'my, ujzał'is'my* można natomiast wyjaśnić działaniem analogii. Wymiana *e – 'a* może się też wiązać z odnotowaną w nagraniach zwężoną i przednią artykulacją nieakcentowanego *a* zbliżoną do *a^e: ka^epel'uš*. Odwrotne zjawisko szerokiej wymowy samogłoski *e* bliskiej artykulacji *a* reprezentuje przykład *V'eal'ičce*.

Spośród innych drobniejszych zjawisk z zakresu wokalizmu nacechowanych regionalnie i gwarowo (mogą mieć na to wpływ odpowiednie formy rosyjskie) trzeba wymienić następujące substytucje samogłoskowe:

- *y* zamiast *i*: *v ynternac'e*;
- *e* zamiast *o*: *urečystos'c'i, niženaty, v'edoncym* = wiodącym;
- *a* zamiast *u* w nacechowanych regionalnie, bardzo częstych, formach liczebników: *dvadz'estego, dvanastej*.

Stosunkowo nieliczne są odstępstwa od akcentu paroksytonicznego (w języku 4 uczniów). Akcent oksytoniczny charakteryzuje niektóre pojedyncze wyrazy, na przykład *pośl|a, akur|at, pośl|i, pšeš|ed, odd|a, ješč|e*; *i* – przede wszystkim – połączenia tworzące zestrój akcentowy (wyrazy jednosylabowe z przeczeniem lub z przyimkiem), na przykład *ni m|am, ni m|a, a n|ic, nie v'|em, nie xc|o, u n|as, za n|ix*.

Konsonantyzm

W zakresie fonetyki powszechna jest wymowa *l* przedniojęzykowo-zębowego oraz *ɣ* (*h*) dźwięcznego, chociaż można zaobserwować również – bardzo rzadko – wymowę *u* niezgłoskotwórczego i *x* bezdźwięcznego. Artykulacja *l* przedniojęzykowo-zębowego oraz *ɣ* (*h*) dźwięcznego do niedawna charakteryzowała jeszcze polszczyznę ogólną, na Kresach utrzymała się na skutek oddziaływania wymowy litewskiej i rosyjskiej.

Wpływ artykulacji gwarowej oraz fonetyki rosyjskiej i litewskiej szczególnie silnie uwidacznia się w wymowie spółgłoski *l*, która niezależnie od pozycji fonetycznej jest wymawiana z pełną lub lekko zaznaczoną miękkością. Jest to zjawisko prawie powszechne. Zmiękczenie *l'* dokonuje się nie tylko przed samogłoską *i*, ale również przed samogłoską *e, a, o, u*, na przykład *Sol'ečnik, kl'as, dal'eka, kol'oŋi, najl'epše, l'ec'al, kól'eg'i, vesel'e, l'udz'om, l'atem, l'ub'i, fal'e, rozval'onny, l'etne, Al'a, styl'ax, styl'u, l'ata, ul'ub'onny, ser'al'uf, l'ub'e, l'ep'ej, Ol'a, al'e, l'ekcje, naučyc'el'i* = nauczyciele, *kl'asyk, kl'askać, zal'eży, opal'ono, mys'l'el'i, opl'es'c', s'l'epy, pl'ac, Pl'acufka, podl'evam, bibl'oteka, zadowol'eŋi, dogl'onda, kl'onovyx, krul'ova, l'eči, v'el'u*, oraz w pozycji przed spółgłoską, na przykład *pol'sk'ix, V'e-l'kanoc, ol'bžym'i, vol'nego, pol'sk'e, al'bo, kul'tura*.

Interferencja gwary przejawia się też w sposobie realizacji spółgłosek środkowojęzykowych. Do częstych cech kresowych występujących w nagraniach można zaliczyć niepełną miękkość spółgłosek *ś ź ć dź*, na przykład *ludz'i, życ', s'rotku, pšyzyvčaic', vyjs'c'e, s'redńej, jez'dz'ic', byl'is'my, vlas'ńe, s'm'ešne, jexac', mus'el'is'my, puz'nym, osob'is'c'e, s'ondl'is'my, s'c'islyx, s'm'erc'i, paznokc'e, zepsuc'u, naučyc'el, dos'c', ks'eńc'a, jakos', rozmav'ac', poz'om'e, s'edm'u, opl'es'c', zjes'c', spl'es'c', pos'rotku, puz'ńej, kosc'uł, Kaz'im'eš*. Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym zachowaniu tego typu artykulacji jest oddziaływanie fonetyki rosyjskiej i litewskiej. Język rosyjski ma bowiem tylko lekko spalatalizowane spółgłoski *s'z'c'dz'* na miejscu polskich spółgłosek palatalnych, podobnie jest w języku litewskim w połączeniach spółgłoska + samogłoska przednia. Drugi typ wymowy gwarowej jest bliski językowi białoruskiemu. Pojawia się tu szereg prepalatalny *s''z''c''dz''*, na przykład *sxodz''ic''*, *m'es''c''e*, *dz''ec''i*, *dz''es''ontej*, *c''ongu*. Oba rodzaje wymowy są odczuwane jako wyraziste dialektyzmy (por. Grek-Pabisowa 2002: 88–89). Jest to cecha uświadamiana sobie przez respondentów, której starają się unikać. Rezultatem tego jest występowanie obu typów wymowy: ogólnej i kresowej w języku tej samej osoby. Jest to zatem cecha fonetyczna występująca niekonsekwentnie w poszczególnych idiolektach.

Gwarowe nawyki artykulacyjne wsparte oddziaływaniem reguł fonotaktyki rosyjskiej i litewskiej przejawiają się też w wymowie grup spółgłoskowych *sv, śv, tv, kv*, sporadycznie *čv (czw)*, z zachowaniem dźwięczności spółgłoski *w*, która w języku ogólnopolskim ulega zawsze ubezdźwięcznieniu, na przykład *na L'itv'e, swoje, twardy, kvasny, nat Sv'itez'a, Kvašńeńsk'i, L'itv'inką, o swojej, svoja, čvartej, svoix, tvoje, s'v'atelko, tvaży, kv'atuf, śv'ita, śv'at, potvôra, L'itv'inuf, zvyc'ęstvo, śv'ento, kvašny, vys'v'enčeńe, trvała, gospodarstvo, latv'ej, xv'il, s'v'atle, Švecji, larcerstvo, śv'entym*.

Interferencja dialektu północnokresowego widoczna jest również w wymowie grup spółgłoskowych, w których skład wchodzi spółgłoska *z* oraz następująca po niej spółgłoska miękka (inna niż *ć dź*) lub jota. Takie połączenia są wymawiane przez uczniów na sposób gwarowy⁷, tj. z wtórną palatalizacją spółgłoski *z*, na przykład *źv'edze, źv'edzić, źv'edziłam, źv'ežont, źv'eženta*. Dotyczy to nie tylko grup w rdzeniu wyrazów oraz powstałych na granicy morfemów, tj. w których spółgłoska *z* jest przedrostkiem, na przykład *źjeżdżić, źjeżdżil'is'my, po źjedzeńu, źb'erać, źm'eńic', źmiana, źv'eńkša*, ale i połączeń przyimka *z* z innym wyrazem, zwłaszcza z zaimkiem osobowym z nagłosowym *ń*, na przykład *źńą, źńim'i*. Zmiękczenie spółgłoski *z* występuje także przed formantem przymiotnikowym *-ny*, na przykład *ńepšyjažnych*. Rzadsza jest w polszczyźnie standardowej uczniów – charakterystyczna dla gwar północnokresowych – palatalizacja spółgłoski *n* przed zmiękczonej spółgłoską tylnojęzykową *k'*, na przykład *kol'izaińki, Łażeńki, ńespodziańk'i* oraz przed spółgłoską *c*, na przykład *gurôńce* = gorące. Przykłady zmiękczenia innych spółgłosek są sporadyczne, na przykład *m'* zamiast *m*: *k'ilom'etruť* (miękkość w wymienionej formie wyrazowej jest z pewnością wynikiem oddziaływania odpowiednika rosyjskiego).

⁷ Por. o gwarowej realizacji tych grup: Dwilewicz 1997: 27–28; Turska 1930/1983: 18.

Dużą frekwencję mają formy z wtórnym stwardnieniem spółgłoski *ń*. Zachodzi ono w pozycji przed spółgłoskami *c, č, s*, na przykład *končy, skončyc egzaminy, skončyły, tancovač, skončeu, ukončeu, respubl'ikansk'e, do konca, skončyl še, na zakončeu, zatančyl'i, dz'ev'enc', dz'es'enc', panstvax, tančoncej, v'ilensk'i*. Wtórne palatalizacje i depalatalizacje są jedną z najbardziej znamiennych cech polszczyzny kresowej, zarówno w jej odmianie regionalnej, jak i dialektalnej w przeszłości i obecnie⁸.

Do cech o szerszym zasięgu (tj. typowych dla wielu regionów Polski) należy uproszczona wymowa grup spółgłoskowych *dž, trz, strz* jako *dž, č, šč*. Taki sposób artykulacji omawianych grup spółgłoskowych nie uzyskał do tej pory – mimo rozpowszechnienia – aprobaty normatywnej.

Inne wyraziste cechy fonetyczne pochodzenia dialektalnego lub obcego (wschodniosłowiańskiego) występują w języku badanych uczniów sporadycznie, na przykład *l* epentetyczne: *pšetstavl'ala* = przedstawiała, wstawne *d* w imieniu *Hendryk* (charakterystyczne też dla gwar na terenie Polski etnicznej), podwajanie *n*, na przykład *kam'enńice*, zwłaszcza w przymiotnikach z przyrostkiem *-ny*, co znalazło odzwierciedlenie także w piśmie, na przykład *szklanny, drzewnianny, ceglanny, miedzianny, blaszanny*. Warto też zasygnalizować funkcjonowanie niektórych wyrazów w gwarowej postaci fonetycznej (w gwarach z kolei to archaizmy), na przykład *maršček* = zmarszczek, *truny* = trumny, *ośmnaści*.

Przeprowadzona analiza standardowej polszczyzny mówionej badanych uczniów wykazała istnienie w niej wielu odstępstw od ogólnopolskiej normy ortoepicznej, wynikających z ustawicznego oddziaływania na siebie nie tylko różnych języków, ale i dwóch odmian polszczyzny: ogólnej i gwarowej (północnokresowej), co prowadzi do procesów interferencyjnych. Przyczynia się to do utrzymywania w standardowym języku pisanym i mówionym uczniów wielu wyrazistych form gwarowych na wszystkich płaszczynach języka, a w szczególności – ze względu na powtarzalność tych zjawisk – w zakresie fonetyki.

Na podstawie analizy języka wypowiedzi mówionych badanych uczniów można zestawić rejestr problemów, które już od klas najmłodszych powinno się uwzględniać w kształceniu językowym w szkołach polskich na Litwie, w programie nauczania, ćwiczeniach, materiałach w podręcznikach. Wśród tych problemów należy wymienić przede wszystkim zjawiska o dużym stopniu powszechności, a więc takie, które w porę niekorygowane, są w późniejszych latach nauki niemożliwe do wyeliminowania.

Konieczne jest zatem zwrócenie uwagi na:

- wymowę samogłosek nieakcentowanych (redukcja *o > u, e > i/y*);
- przedłużoną wymowę samogłosek akcentowanych;

⁸ O tej cesze kresowej zob. Kurzowa 1993: 239–241; Turska 1930/1983: 18; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 55–56; Grek-Pabisowa 2002: 99–105.

- refleksy akania w pewnych pozycjach morfologicznych, głównie w bierniku liczby pojedynczej rzeczowników żeńskich i ich określeń oraz w 1 osobie liczby pojedynczej czasu teraźniejszego czasowników;
- labializowaną artykulację samogłoski *o*;
- denazalizację samogłoski nosowej *ą* w wygłosie;
- wymowę spółgłoski *l* w różnych pozycjach fonetycznych;
- wymowę spółgłosek środkowojęzykowych z niepełną palatalnością;
- wymowę dźwięczną spółgłoski *v* po spółgłoskach bezdźwięcznych (grupy *kv*, *sv*, *śv*, *tv*);
- twardą realizację *ń* przed spółgłoskami *s*, *c*, *ć*;
- wtórną palatalność przyimka i przedrostka *z*.

Należałoby przy tym nie ograniczać się tylko do traktowania tego w sposób teoretyczny, tj. do wprowadzania zasad poprawnej wymowy, ale winno się zwracać także uwagę w praktyce szkolnej na ćwiczenia, na ich właściwy dobór. Trzeba zatem postulować, aby w szkołach polskich na Litwie dowartościowane zostało kształcenie fonetyczne, którego wagę podkreślano już w pracach poświęconych nauczaniu języka polskiego na Wileńszczyźnie (por. np. Michajłowicz 1993).

Literatura

- DWILEWICZ B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- GASPERSKA H., 1995, *Niektóre aspekty kształcenia sprawności językowych uczniów w szkołach Wileńszczyzny*, [w:] J. Mazur (red.), *Kształcenie sprawności komunikacyjnej Polaków ze Wschodu*, Lublin, s. 147–154.
- GEBEN K., 2003, *Świadomość i kompetencja językowa a warstwy leksykalne w idiolektach młodzieży polskiego pochodzenia na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- GREK-PABISOWA I., MARYNIAKOWA I., 1997, *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] I. Grek-Pabisowa (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich*, Warszawa, s. 27–109.
- GREK-PABISOWA I., MARYNIAKOWA I., 1999, *Współczesne gwary na dawnych Kresach północno-wschodnich*, Warszawa.
- GREK-PABISOWA I., 1999, *Polszczyzna „wileńska” okresu międzywojennego a dzisiejsze gwary północnokresowe*, „Acta Baltico-Slavica” XXIV, s. 107–115.
- GREK-PABISOWA I., 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- KARAŚ H., 1999, *Uwagi o języku uczniów polskojęzycznych szkół średnich na Litwie*, [w:] J. Rieger (red.), *Język polski dawnych kresów wschodnich*, t. II, Warszawa, s. 47–55.
- KARAŚ H., 2002a, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- KARAŚ H., 2002b, *Wahania w repartycji formantów przysłówkowych -e, -o w języku uczniów szkół polskich na Litwie*, „Prace Filologiczne” XLVII, s. 161–169.
- KARŁOWICZ J., 1882/1984, *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, Wrocław, s. 33–81.

- KURZOWA Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- ŁĘTOWSKI A., 1915, *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka polskiego na Litwie*, Wilno.
- MARZĄLEK M., 2006, *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie. Opis dyferencjalny*, Bydgoszcz.
- MASOJĆ I., 2001, *Regionalne cechy systemu gramatycznego polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- MĘDELSKA J., 1993, *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*, Bydgoszcz.
- MĘDELSKA J., 2001, *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*, t. III: *Lata 1960–1979*, cz. 1. *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*, Bydgoszcz.
- MICHAJŁOWICZ T., 1993, *Nauczanie języka polskiego na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Mazur (red.), *Metodyka kształcenia językowego Polaków ze Wschodu*, Lublin, s. 195–202.
- SOKOŁOWSKA H., 2004, *Wielojęzyczność a umiejętności komunikacyjne uczniów szkół polskich na Litwie*, Warszawa–Wilno.
- TURSKA H., 1930/1983, *Język polski na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław.
- ZDANIUKIEWICZ A. A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław.

Borderland phonetic features in Polish language of the students of high schools in Lithuania

Summary

The aim of the study is to describe dialectal phonetic features of Polish language spoken by the students of Polish high schools in Lithuania. The study is based on the research undertaken in the regions with high percentage of the Poles (regions: wileński, solecznicki, trocki, święciański), and the records were done in the years 1998–2000 in official situation during the lessons or half-official in other circumstances. The analysis has shown that distinctive dialectal features are present in Polish language as a result of interference. The dialectal type of pronunciation was most often observed in phonemes *e*, *o* and *l*. *Ł* was always pronounced in the borderland manner. Most of the respondents has also borderland pronunciation of *w* after voiceless consonant, voiced *h*, the palatal consonants were only partly palatal etc. The pronunciation of nasal vowels was various. Regional pronunciation of groups: *-chy-*, *-che-*, *-ij-*, *-yj-*, *-trz-*, *-dź-*, *-strz-* was relatively rare. Generally standard Polish pronunciation was observed when accent and scope of occurrence of *o* – *u* (a continuant of long *o*) were considered.